

УДК 321

РЕКОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МОДЕРНОЇ ДЕРЖАВИ: АВТОНОМІЯ, СПРОМОЖНІСТЬ, НАЛЕЖНЕ УРЯДУВАННЯ ТА КОНФЛІКТИ

Багінський А. В.,
*кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

У статті розглядаються проблеми сучасної держави з точки зору ефективності її функцій. Автономність та спроможність держави досліджуються в контексті стабільності політичного режиму та належного урядування. Для аналізу останніх тенденцій застосовуються теоретичні здобутки сучасної історичної соціології.

В статье рассматриваются проблемы современного государства с точки зрения эффективности его функций. Автономность и состоятельность государства исследуются в контексте стабильности политического режима и надлежащего управления. Для анализа последних тенденций находят применение теоретические достижения современной исторической социологии.

The article deals with the problems of the modern state in terms of the effectiveness of its functions. Autonomy and state capacity are investigated in the context of the stability of the political regime and good governance. To analyze the latest trends apply the theoretical achievements of modern historical sociology.

Ключові слова: держава, модерна держава, державна спроможність.

Постановка проблеми. Формула ефективної держави здавна цікавить дослідників соціальних наук. Динамічні процеси модернізації соціальних систем, внутрішні і зовнішні соціальні конфлікти сьогодення вимагають повернення до більш глибокого наукового аналізу спроможності держави здійснювати належне урядування, що забезпечило б добробут суспільства в різноманітності його проявів. Однолінійна демократизація, вільний ринок у контексті демонтажу державних інституцій, «ліберальний мир» почали в обозі як дослідницькі інструменти, що не здатні пояснити багатоманітність траєкторій соціальних процесів.

Держава Україна на даному етапі історичних змін повною мірою відчула на собі всі суперечності глобального розвитку, нерівностей та конфліктів, спричинених винятковою серією гуманітарних та воєнних потрясінь, політичних криз і соціально-економічних спадів.

Метою статті є дослідження параметрів модерної держави з точки зору можливості їх практичної реалізації задля пошуку позитивних траєкторій у форсайті українського розвитку.

Виклад основного матеріалу. Особливий поступ у концептуалізації держави та виявлення її універсальних, належних функцій було зроблено в другій половині ХХ, зокрема з появою фундаментальних макросоціологічних історично-порівняльних розвідок, де не випадково саме державна організація та бюрократія стали центральними категоріями аналізу. Ч. Тіллі, М. Манн, Дж. Голдстоун, Р. Коллінз, Т. Скочпол прагнули подолати одновимірність плюралістських, марксистських та легально-формалістських тлумачень основного інституту політичної системи, надавши концепту «модерна держава» актуального та незамішеного розуміння [1].

«Усі щасливі сім'ї схожі одна на одну» – метафору світового класика літератури Л. Толстого Дж. Голдстоун використовує для ілюстрації теорії сучасних держав. «Стабільність режиму визначається коротким і несуперечливим списком умов: дії правителів вважаються як ефективними, так і справедливими; більшість представників воєнної, ділової, релігійної, інтелектуальної,

професійної еліт є лояльними до режиму; більшість груп народу користуються стабільними, або такими, що покращуються умовами роботи, доходу та взаємозв'язків з правителями та елітами», – підкреслює Дж. Голдстоун [3, с. 99].

Як бачимо, лаконічний та цілком евристичний список Голдстоуна стосується в першу чергу легітимності держави та стабільності режиму її соціально-економічного функціонування. Легітимність правителів та добробут громадян речі взаємопов'язані, втім варто розрізняти економічне та політичне замовлення суспільства на належні державні функції. А. Хіршман розмежував дані особливості в поняттях «виходу» та «голосу». На думку Хіршмана, основна частина і функція будь-якої політичної системи – голос. Політичний «голос» є певною мірою протилежним до економічного «виходу», коли споживачі не задоволені якістю продукції, що супроводжується неефективністю фірми або організації, яка її виробляє, то продукцію однієї фірми замінюють продукцією іншої, що призводить до еластичності попиту [12, с. 36]. Порівняно з опцією «вихід» функція «голосу» є складнішою, оскільки передбачає можливість здійснювати тиск на підприємство або організацію [12, с. 44]. Це корелюється і з класичною теорією політичних систем Істона та Алмонда, де на «виході» політична система продукує норми та закони для задоволення вимог суспільства, отриманих на її «вході».

Проте український кейс з легкістю демонструє, як економічні інтереси окремих соціальних груп суспільства можуть використовуватись в обмеженому державному управлінні. Згадаємо значні додаткові виплати, які обіцяли державні чиновники соціальній групі «чорнобильців», які так і не були покриті фінансуванням, а оголошувались лише з метою отримання від даної групи голосів на виборах. У цьому тлумаченні «голос» у термінології Хіршмана було використано для короткої політичної тактики, а стратегічно ситуація «обіцянок» не була покрита платоспроможністю українського державного бюджету зі значним дефіцитом пенсійного фонду.

Тому «голос» соціальних груп із метою покращення якості державних послуг може призвести до зворотньої ситуації, коли держава симулює соціальні проекти. Більш доцільний підхід потребує повернення держави в центр наукового аналізу, надаючи даному соціальному інституту стратегічний вимір функціонування. На думку П. Еванса, держава має стати «далекоглядним рульовим» у процесі побудови відносин із локальним бізнесом, беручи роль підприємницької ініціативи на себе. Цей шлях підтверджує державна регуляція інноваційних підприємств з електроніки, які з'явилися у Бразилії, Індії, Південній Кореї в 70-80-х рр. минулого сторіччя, що спричинило значне зростання цієї галузі в означених країнах. Державі, вважає Еванс, притаманна «вкорінена автономність» (embedded autonomy), що полягає в участі державних інститутів у житті суспільства засобами довгострокових переговорів із бізнесом щодо трансформаційного проекту [13, с.129].

Еволюція теорій держави в ХХ сторіччі демонструвала обмеженість аналізу державних та суспільних відносин. У плюралістських та структурно-функціональних теоріях 50-60 рр., як зазначає американська дослідниця Т. Скочпол, уряд розглядався лише як арена зіткнень економічних інтересів та соціальних рухів, які конкурують та прагнуть витіснити один одного в боротьбі за вплив на урядові рішення. Натомість теорія держави зводилась до традиційних легально-формалістських тлумачень [15, с. 4].

«Держава як політична арена» вирізняється тим, що і ліберальна, і марксистська традиція показують державу лише як простір, у межах якого розгортаються конфлікти стосовно базових економічних та соціальних інтересів. Різниця між ліберальною (консенсусною) та марксистською традицією полягає в тому, які засоби є специфічними для політичної арени: заснована на консенсусі легітимна політична влада чи фундаментально примусове панування [11, с. 63].

І марксист, і теоретик політичного конфлікту Ч. Тіллі розглядають державу в контексті організованого примусу, де її неодмінною функцією є підтримка домінуючого положення пануючих класів та груп над підкореними класами та групами. На думку марксистів, державна влада є різновидом влади в суспільстві, що не охоплює всю владу пануючого класу, а функцією держави є стримування класових конфліктів для підтримки панування класів, що володіють власністю та присвоюють додану вартість продукту [11, с. 66].

Але по мірі розгортання дискусії в другій половині ХХ сторіччя в марксистському середовищі з'являється теза про те, що держави можуть бути автономними утвореннями по відношенню не лише до пануючого класу, а й до всіх класових утворень та способам виробництва загалом, і держави можуть діяти всупереч супротиву пануючого класу, який прагне зберегти існуючий спосіб виробництва [11, с. 69].

У своїй відомій праці «Держави та соціальні революції», яка тепер стала класичною, Т. Скочпол здійснює важливе розмежування пануючих груп, із однієї сторони, та правителів – з іншої. Саме конфлікт між двома даними сутностями і є однією з наріжних причин соціальних революцій, які дослідниця детально аналізує на прикладах руйнування Старого порядку в Росії, Китаї та Франції. Будь-яка держава вилучає ресурси в суспільства і направляє їх на забезпечення організацій управління та примусу. Там, де дані базові організації існують, вони володіють потенційною автономією від

пануючого класу, «ступінь за яким вони є реально автономними варіюється від випадку до випадку» [11, с. 72]. Більше того, держави певною мірою можуть конкурувати з пануючим класом (класами) за присвоєння ресурсів, і цілі, на які ресурси спрямовуються, можуть відрізнитись від інтересів пануючого класу [11, с. 73].

Скочпол підкреслює, що держави визначаються як організації, що прагнуть утримувати контроль за територією і кризь які люди можуть формулювати цілі, що не зводяться лише до виконання вимог соціальних груп, класів та суспільства. Автономія держави полягає також у наявності організованих колективів, певною мірою ізольованих від поточних соціально-економічних інтересів і здатних впроваджувати трансформаційні стратегії, змінюючи чи коректуючи існуючу внутрішню політику і відповідаючи на зовнішньополітичні виклики. Історичними прикладами, показаними, зокрема, в працях А. Степана та Е. Трімбергер, слугують політичні режими Перу після 1968 року, Атаюрка в Туреччині, Мейдзи в Японії та Насера в Єгипті, в яких «динамічно автономні» бюрократи та військові реалізували державну владу в процесі обмеження влади традиційної політичної еліти [15, с. 9].

Своя специфіка характерна для будівництва спроможних державних інституцій у постленінських суспільствах. На думку П. Кутуєва, «переважній більшості країн третього світу було необхідно розбудувати нові національні держави, які мали заповнити вакуум, що лишився після визволення від колоніальної влади. Натомість постленінські суспільства загалом і Україна зокрема потребують не стільки розбудови абсолютно нової держави, скільки реструктуризації розгалуженої системи, залишених у спадок попереднім режимом інституцій, які мають адаптуватися відповідно до вимог нових імперативів – політичної демократії, ринку та безпосередньої взаємодії з капіталістичною світ-економікою» [9, с. 343].

Нині популярний термін «державна спроможність» має досить розмитий смисл у громадському вжитку. Важливо, що спроможність – це не лише здатність до чого-небудь, як здатність держави належним чином здійснювати її функції, а й наявність певних історичних умов розвитку і здатність державної бюрократії дані умови враховувати і використовувати ресурси (зокрема, матеріальні) для державного зростання та суспільного добробуту.

Так, слово «спроможність» у Тлумачному словнику української мови розуміється в декількох значеннях: 1. Властивість за значенням спроможний. 2. Здатність до здійснення чого-небудь. 3. Наявність умов, сприятливих для чого-небудь, обставин, які допомагають чомусь; можливість. 4. Матеріальна можливість [10, с. 605].

К. Хендрікс відносить до державної спроможності три складові частини: воєнна сила, бюрократична спроможність, якість та узгодженість політичних інститутів. В усіх випадках і репресивна, і сервісна функції держави потребують державної спроможності (state capacity), щоб як зменшувати можливості бунтів, так і розподіляти ресурси у суспільстві. За Хендріксом, потужність держави може бути визначена залежно від здатності держави стримувати або відбивати виклики, що стоять перед нею силою (power) [14].

Подолання внутрішніх конфліктів та відбиття зовнішніх загроз стають запорукою стабільності та легітимності державного режиму. Конфліктна теорія динаміки легітимності, яку розглядає Р. Коллінз, базується на двох припущеннях: 1) конфлікт із зовнішніми групами зміцнює внутрішню згуртованість; 2) правителі – пошукачі легітимності, прагнуть проводити політику, що максимізує їхню легітимність. Відповідно, перемога в конфлікті з іншою державою є переконливим джерелом легітимності правителів, що в зовнішньому аспекті демонструє престиж та могутність держави. У довгостроковій перспективі правителі самі шукають міжнародні конфлікти для підтримки легітимності, а правителі, що нічого не роблять для престижу держави, – змінюються іншими [5, с. 402].

Якщо зобразити модель конфлікту та легітимності Р. Коллінза формулою, то вона виглядатиме так: ПРАГНЕННЯ ДО ЗОВНІШНЬОГО КОНФЛІКТУ = МАКСИМАЛЬНА ЛЕГІТИМНІСТЬ – (мінус) ПОТОЧНА ЛЕГІТИМНІСТЬ

Зворотня до державної спроможності ситуація знаменує державний розпад. Р. Коллінз підкреслює, що стрижнева теорія державного розпаду передбачає такі детермінанти: фіскально-адміністративне напруження, внутрішньо елітний конфлікт та народне повстання. Стартовою умовою стає зростання населення, коли держава не може забезпечити народ продуктами харчування через надто високі ціни. В історично-порівняльному аспекті, в межах теорії Дж. Голдстоуна, Р. Коллінз згадує про термін «early modern state», що позначає державу раннього Нового часу – певний проміжний тип із ринковою економікою з домінуючим використанням сільськогосподарських ресурсів та громіздкою і мало ефективною бюрократією, яка ще не здатна вилучати ресурси в традиційних аграрних еліт [5, с. 60].

Колеги Р. Коллінза макросоціологи Ч. Тіллі, М. Манн, П. Андерсон надали переконливі розвідки формування модерної держави в контексті кардинального збільшення бази оподаткування та ведення війн. «Якби не необхідність ведення війни, було б набагато складніше досягти централізації влади в руках великих монархів, – пише М. Ван Кревельд. – Якби не потреби ведення війни, розвиток бюрократичної системи, оподаткування, і навіть соціальних послуг у сфері освіти, охорони здоров'я відбувався б повільніше» [6, с. 413].

Однією з характерних рис модерної держави стає *good governance* – належне урядування. В. Гельман підкреслює, що це відносно новий феномен, який виник лише в Новий час у процесі розвитку держав Модерну. При цьому *good governance* не з'являється лише з волі лідерів, а є відповіддю правлячих груп на взаємопов'язані виклики. Хрестоматійним прикладом таких викликів слугує англійська «Славна революція» в кінці XVII сторіччя. Фіскальна криза, спровокована агресивною зовнішньою політикою, призвела до ряду політичних криз, що тривали протягом десятиріч, поки монархія не погодилась на обмеження своїх прав на користь парламенту. Лише довготривале економічне зростання, в тому числі і *good governance*, забезпечило зміцнення позицій Великої Британії на міжнародній арені та убезпечити себе від зовнішньополітичних викликів, як пише В. Гельман [2, с. 35].

Інша ситуація з периферійними державами, що виникли, зокрема, у формі постленінських режимів. Тут доречною є теза Г. Дерлугьяна: «Якщо ми захочемо охарактеризувати периферійну державність епохи глобалізації одним словом, то ним може бути безвідповідальність. Причому це зовсім не обов'язково особиста безвідповідальність, а структурна – правителі і еліти не відповідають на головні виклики державної влади. На рівні зовнішньої політики периферійні держави наших днів насправді не особливо стурбовані проблемами свого військового виживання, оскільки повністю захищені від загрози повної анексії сильнішими іноземними хижаками» [4, с. 461].

Антитезою ефективної держави та державного управління «*good governance*» стає феномен «*bad governance*», що, зокрема, простежується в країнах Центральної та Східної Європи. В. Гельман вважає, що *bad governance* можна уподібнити хронічній хворобі, що сама по собі не веде до летального випадку, але значно послаблює організм і веде до подальших хвороб та ускладнень [2, с. 93].

Існування українського політичного режиму поміж автократією та демократією відображає ще одну характерну рису державності: політичний клас надсилає суперечливі сигнали в зовнішнє інформаційне середовище («західні партнери»), громадській думці (населення) та всередині самого політичного класу. Залежність від зовнішнього фінансування веде до необхідності формування образу реформ та демократичності. Наявність відносно конкурентних виборів (характерна риса гібридного політичного режиму) зумовлює важливість вибудовувати суспільний договір із населенням не лише на основі економічної ренти (соціальні доплати в обмін на лояльність неучасть в активній політиці, як це відбувається в таких автократія, як Російська Федерація), а й з огляду змагальності візій майбутнього соціетальної спільноти (досить обмежених, якщо дивитись програми українських політичних партій). Постійна трансформація пактів/конфліктів усередині політичного класу, зокрема між Президентом та олігархічними групами, веде до зменшення можливостей для побудови стратегічної комунікації як усередині еліт, так і щодо громадянського суспільства.

У результаті західним урядам та українським виборцям надсилається сигнал про деолігархізацію та успішність реформ, олігархам – сигнал про можливість нового пакту (поділу ренти) між елітами.

Відкрита до Європи комунікативна модель супроводжується суперечностями між ліберальною та націоналістичною позицією: які меседжі про Україну варто виголошувати в першу чергу – відкритість кордонів, фінансів, пересувань людей або консолідація ресурсу всередині, мілітаризація і нарощування військової потуги? Держава і політичний клас прагнуть балансувати між двома крайнощами, пояснюючи обмеження прав і свобод та зниження матеріального добробуту воєнним конфліктом, а в умовах воєнного конфлікту проводять наприклад пісенні розважальні конкурси, що пояснюється необхідністю інтеграції до європейського культурного простору.

Глобальні політичні процеси лише посилюють внутрішні конфлікти Української держави. Інтенсивність суспільних викликів та обігу інформації ускладнює зворотній зв'язок: держава володіє значними ресурсами, щоб контролювати, зберігати, поширювати інформацію, але часто досить повільно реагує на зовнішні виклики, що позначається на державній легітимності.

Яскравим прикладом тут слугує хвиля суспільних настроїв налаштованих проти політичного істеблшменту, що в результаті призвела до обрання Д. Трампа на посаду Президента США, який після обрання став об'єктом нищівної критики та розслідування щодо причетності до втручання РФ у вибори США. Навіть найбільш комунікативно та технологічно розвинуті країни потребують новітніх інструментів реагування на соціальні запити та зовнішні інформаційні інтервенції, що могли б прогнозувати стрімку зміну громадської думки, що в майбутньому посилить ефективність державної політики та зможе зменшити ерозію легітимності (а у випадку України і суверенітету).

Висновки. Доцільним теоретичним інструментом для вирішення практичних завдань побудови державної спроможності може слугувати дослідницька програма держави, що сприяє розвитку. З точки зору даного підходу держава може перетворюватись у «корпоративного діяча», що реалізує цілий спектр часто відмінних за змістом цілей, слугуючи водночас і інструментом політичного та економічного панування, і відстоюючи інтереси громадянського суспільства, і маючи корпоративну ідентичність, зокрема серед бюрократії. «Держава цілком здатна здобувати підтримку своїм цілям та програмам та протистояти інтересам домінантних класів» [8, с. 413].

Рецептом для України могло б стати збільшення автономності державної влади, посилення її фінансової та інституційної бази, формування нової бюрократії, відділеної від соціально-економічних інтересів олігархії, поява виборця і громадянина, критично налаштованого до інформаційно-пропагандистських кліше. Зворотнім ефектом може бути інтенсифікація політичних криз, підсилені міжнародною турбулентністю в контексті формування нового глобального порядку.

Література:

1. Багінський А.В. Теорії модерної держави: війна та кристалізація. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. Київ; Одеса: Типографія «Айс Принт», 2016. № 1/2 (29/30). С. 19–25.
2. Гельман В. Политические основания недостойного правления в постсоветской Евразии. ПОЛИТИЯ. № 3(82). 2016. С. 90–115.
3. Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения. Логос № 5(56). 2006. С. 58–103.
4. Дерлугьян Г. Адепт Бурдье на Кавказе: Эскизы к биографии в миротемной перспективе. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. 560 с.
5. Коллинз Р. Макросоциология: очерки социологии большой длительности. Пер. с англ. Н. Розова. М.: УРСС, ЛЕНАНД, 2015. 504 с.
6. Кревельд Мартин Ван. Расцвет и упадок государства. М.: ИРИСЭН, 2006. 544 с.
7. Кутуев П. Держава, що сприяє розвитку: вступ до соціологічної проблематики. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2015. № 4. С. 3–19.
8. Кутуев П. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм. К.: Сталь, 2005. 500 с.
9. Кутуев П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с.
10. Словник української мови: в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід (голова) та інші; Акад. наук Укр. РСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. К.: Наук. думка, 1970–1980. Том 9, 1978. 920 с.
11. Скочпол Т. Государства и социальные революции: сравнительный анализ Франции, России и Китая. М.: Изд-во Института Гайдара, 2017. 552 с.
12. Хиршман А.О. Выход, голос и верность: Реакция и упадок фирм, организаций и государств. М.: Новое издательство, 2009. 156 с.
13. Evans P. Embedded autonomy: States and industrial transformation. Princeton: Princeton univ. press, 1995. 323 p.
14. Hendrix, Cullen S., Measuring State Capacity: Theoretical and Empirical Implications for the Study of Civil Conflict (2009). Journal of Peace Research, Vol. 47, No. 3, pp. 273-285; APSA 2009 Toronto Meeting Paper. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1450586>.
15. Skocpol T. Bringing the state back in: Strategies of analysis in current research // Bringing the state back in. Cambridge: Cambridge univ. press, 1985. 390 p.